

KONRAD GRACZYK

 <https://orcid.org/0000-0002-0991-2036>

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

*Z działalności Sądu Specjalnego w Tarnopolu (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944**

Abstract

On the Activities of the Special Court in Ternopil (Sondergericht Tarnopol) 1941–1944

The article concerns the activities of the Special Court in Ternopil (Sondergericht Tarnopol), one of the German special courts operating in the territory of the General Government, in the Galicia district, in the years 1941–1944. Investigating this topic is justified by the lack of even fragmentary findings. Due to the state of preservation of the sources, I tried to answer the question about the nationality of the defendants; what punishments they received; if and in what cases the death penalty was imposed; who directed the work of the Sondergericht; what judges were its members and what prosecutors participated in the hearings before the Sondergericht; and where the lawyers involved in the work of the Sondergericht came from. The sources used in the research included archival materials (court and personal files), literature and the press. The research resulted in new, original findings regarding the Special Court in Ternopil.

Keywords: special court, death penalty, hiding Jews, Galicia, occupation

Słowa kluczowe: sąd specjalny, kara śmierci, ukrywanie Żydów, Galicja, okupacja

* Artykuł został opracowany w ramach projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (2020/39/B/HS5/02111).

1. Wprowadzenie

Tytułowy Sąd Specjalny w Tarnopolu (niem. Sondergericht Tarnopol) był jednym z elementów sądownictwa niemieckiego wprowadzonego na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945. Chcę podkreślić, że sądownictwo to jest od wielu lat przedmiotem zainteresowania profesora Andrzeja Wrzyszcza, który wyniki swoich dociekań zawarł w monografii oraz szeregu artykułów naukowych. Jego publikacje znacznie powiększyły dotychczasowy stan wiedzy w tym obszarze. Tematyka ta nie została jednak wyczerpana, czego może dowodzić przykład Sądu Specjalnego w Tarnopolu – na jego temat w literaturze wiadomo niewiele, dostępne zaś informacje sprowadzają się jedynie do wzmianek, które można znaleźć w monografii A. Wrzyszcza¹ oraz publikacjach poświęconych zbrodniom niemieckim². Można przypuszczać, że stan badań w tym zakresie w dużej mierze wynikał ze stanu zachowania źródeł – nie przetrwał, nawet w formie szczątkowej, zespół archiwalny zawierający spuściznę sądu specjalnego (w Archiwum Państwowym Obwodu Tarnopolskiego nie ma jakichkolwiek dokumentów na ten temat). Materiały te albo zostały zniszczone celowo, w ramach przygotowywanej ewakuacji, albo uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych. Zdecydowanie nie zachęcało to więc badaczy do zajęcia się tym tematem. Niniejszy artykuł naukowy stanowi próbę wypełnienia luki badawczej i został oparty przede wszystkim na wynikach kwerendy przeprowadzonej w zespole archiwalnym R 137 I Gerichte im Osten (Sądy na Wschodzie) w Archiwum Federalnym w Berlinie. W berlińskim archiwum znalazłem dokumenty pięciu spraw zakończonych wyrokiem, z lat 1942–1943, których akta zostały wywiezione w ramach ewakuacji w 1944 r. Ich niewielka liczba niewątpliwie stanowi jedynie znikomą ułamek całości wpływu. W badaniach wykorzystałem również literaturę, akta personalne niemieckich prawników przechowywane w Archiwum Federalnym w Berlinie oraz wyroki sądowe odnalezione w zasobie Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Chcę też podkreślić, że wykorzystałem szerzej nieznaną dokumentację statystykę spraw rozpatrzonych przez sądy specjalne w Galicji z zasobu Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Podstawa źródłowa, choć daleka od stanu pierwotnego, umożliwiła mi poczynienie ustaleń dotyczących działalności tytułowego sądu. Tym samym starałem się udzielić odpowiedzi na pytania o charakterze podstawowym, dotyczące sądu i jego orzecznictwa: Ile i jakie sprawy były rozpoznawane przez Sondergericht, Jakich narodowości byli oskarżeni? Czy sięgano po karę śmierci i stosowano wojenne prawo karne III Rzeszy? Czy rozpatrywano także sprawy o udzielanie pomocy Żydom, kto sprawował kierownictwo Sondergerichtu? Jacy sędziowie byli jego członkami? Jacy prokuratorzy występowali przed nim?

W ramach wstępu do problematyki chcę wyjaśnić, że niemieckie sądy specjalne wprowadzono na okupowanych ziemiach polskich jeszcze podczas kampanii wrześniowej 1939 r. na podstawie rozporządzenia naczelnego dowódcy wojsk lądowych Waltera von Brauchitscha z 5 września 1939 r. o sądach wyjątkowych na okupowa-

¹ Wrzyszcza, *Okupacyjne sądownictwo*.

² Schenk, *Noc morderców*, 219; Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 79; Sandkühler, „Endlösung” in Galizien, 88, 272; Löffelsender, *Kölner Rechtsanwälte*, 164.

nych obszarach polskich. Przewidziano wówczas tworzenie sądów specjalnych przez dowódców armii na wzór sądów specjalnych funkcjonujących w Niemczech, stosujących przepisy niemieckiego prawa karnego i podlegających nadzorowi ministra sprawiedliwości III Rzeszy. Oznaczało to orzekanie w składzie trzech sędziów zawodowych w postępowaniu jednoinstancyjnym³. Decyzja Adolfa Hitlera o losie okupowanych ziem polskich, z których część wcielono do III Rzeszy, z reszty zaś utworzono Generalne Gubernatorstwo (pierwotnie Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych polskich obszarów), oddziaływała także sferze sądownictwa. Odtąd można mówić o sądach specjalnych GG, które stosowały niemieckie prawo karne oraz przepisy ustanowione przez władze GG i rozpatrywały sprawy karne przekazane im konkretnymi rozporządzeniami, w których ich właściwość miała charakter wyłączny (stały). Ponadto prokuratura (pierwotnie stosowano określenie władza oskarżenia) mogła wnieść do sądu specjalnego przypadki szczególnie ciężkich przestępstw, gdy z uwagi na wyjątkową podłość czynu albo wywołane wśród ogółu poruszenie osądzenie przez sąd specjalny było wskazane. Z zasady sądy specjalne orzekały w składzie trzyosobowym, a na wniosek prokuratury i w sprawach „niezawilych” w składzie jednoosobowym. Postępowanie było jednoinstancyjne, choć istniała możliwość jego wznowienia. Prawomocny wyrok mógł też zostać wzruszony w drodze sprzeciwu nadzwyczajnego, który mógł wnieść Kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG w ciągu sześciu miesięcy od uprawomocnienia się wyroku, jeżeli miał wątpliwości co do jego słuszności. Wiązało się to z koniecznością przeprowadzenia nowej rozprawy⁴. Z *Sondergerichtu* nie można było przekazać sprawy do postępowania zwyczajnego, a wyznaczenie obrońcy pozostawiono swobodnemu uznaniu sądu. W odróżnieniu od sądów specjalnych w Rzeszy przed sądami specjalnymi w GG przewidziano możliwość wydania przez „ławnika” sądu specjalnego na wniosek prokuratury pisemnego nakazu karnego, wymierzającego karę do jednego roku więzienia. Od nakazu karnego można było wnieść w terminie dwóch tygodni sprzeciw, który rozpatrywał sąd specjalny. W opracowaniu dotyczącym wymiaru sprawiedliwości w GG Kurt Wille, Kierownik Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG, wyraził pogląd, że dopuszczenie możliwości jednoosobowego orzekania przez sąd specjalny oraz wydawania nakazów karnych wynikało z faktu, że w listopadzie 1939 r. na obszarze GG oprócz sądów specjalnych nie było innych sądów niemieckich⁵. Zmiana nastąpiła w związku z wprowadzeniem dualistycznego, oddzielonego od siebie systemu sądownictwa polskiego i niemieckiego, motywowanego segregacją Niemców i nie-Niemców⁶.

Jeśli chodzi o genezę niemieckich sądów specjalnych na obszarze Galicji, trzeba zwrócić uwagę, że piąty dystrykt GG został utworzony w sierpniu 1941 r. po ataku Niemiec na ZSRS, a jego stolicą został Lwów. Sądy specjalne we Lwowie,

³ Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo*, 43–5; Graczyk, *Sondergericht Kattowitz*, 37–9, 72–4.

⁴ Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo*, 162–3.

⁵ AAN, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105, Opracowanie K. Willega „Wymiar sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie”, k. 256. W opracowaniu brak daty. Analizując jego treść, doszedłem do przypuszczenia, że powstało między drugą połową 1941 r. (uwzględniono powstanie dystryktu Galicja) a końcem pierwszej połowy 1943 r. (K. Wille odwołuje się do samodzielności sądów specjalnych, a zatem pisze o stanie prawnym sprzed reformy łączącej sądy specjalne z sądami niemieckimi).

⁶ Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie)*, 54; Majer, „*Narodowo obcy*” w III Rzeszy, 318.

Stanisławowie i Tarnopolu zostały utworzone zarządzeniem Kierownika Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG z 13 października 1941 r. Wówczas poza sądownictwem w sprawach karnych tymczasowo przejęły czynności należące do tej pory do sądów niemieckich, a w zakresie spraw administracyjnych także wyższych sądów niemieckich. Właściwość miejscowa Sądu Specjalnego w Tarnopolu obejmowała powiaty Tarnopol, Brzeżany i Czortków. Jego okręg sądowy był mniejszy od okręgu sądu lwowskiego (jeden powiat miejski oraz osiem powiatów ziemskich) oraz stanisławowskiego (cztery powiaty ziemskie)⁷.

2. Kadry

Zachowane wyroki pozwoliły ustalić podstawowy skład orzekający Sądu Specjalnego w Tarnopolu. W materii tej pomocne okazały się również wydania gazety *Krakauer Zeitung*, w której regularnie publikowano informacje dotyczące ruchów kadrowych w różnych instytucjach GG, w tym w sądownictwie. Na tej podstawie stwierdziłem, że kierownikiem Sądu Specjalnego w Tarnopolu został z dniem 1 stycznia 1942 r. radca sądu obwodowego Paul Soltmann, wcześniej będący sędzią w Sądzie Specjalnym w Kielcach. Data nominacji nasuwa przypuszczenie, że sądy specjalne w dystrykcie Galicja były organizowane w tym samym czasie i w tym samym momencie była ustalana ich obsada personalna, skoro zostały utworzone na podstawie zarządzenia Kierownika Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG z 13 października 1941 r. Na przykład Erwin Wester kierownikiem Sondergericht Stanislau został także z dniem 1 stycznia 1942 r.⁸ Z dniem 1 stycznia 1942 r. członkiem Sondergericht Tarnopol został również Franz Stalinski, natomiast dzień później przeniesiono z Tarnopola do Sądu Specjalnego w Chełmie Alexandra Sengfeldera, podczas gdy w przeciwnym kierunku podążył poruczony sędzia Hasso Fügart. 26 września 1942 r. do obsady sądu tarnopolskiego dołączył jeszcze radca sądu krajowego Ernst Krüger. W prasie odnotowano również awans P. Soltmanna na dyrektora sądu krajowego w marcu 1943 r.⁹

Dostępne źródła wskazują, że P. Soltmann mógł być jedynym przewodniczącym (kierownikiem) Sądu Specjalnego w Tarnopolu – byłaby to sytuacja analogiczna do obsady tej funkcji w Stanisławowie, którą E. Wester pełnił do ewakuacji z Galicji. Ze szczątkowych akt personalnych P. Soltmanna wynika, że do GG został oddelegowany z Sądu Obwodowego w Koźlu (okręg Sądu Krajowego w Raciborzu). Po reformie ustrojowej, gdy na podstawie rozporządzenia w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych

⁷ Kozyra, „Okupacyjna administracja”, 48; Wrzyszczyk, „Administracja terytorialna”, 13–4, 16–7; Wrzyszczyk, *Okupacyjne sądownictwo*, 86; DALO, P-77 Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim we Lwowie, sygn. 60, Schreiben des Leiters der Deutschen Staatsanwaltschaft in Lemberg betr. Örtliche Zuständigkeit der Sondergerichte vom 21. Februar 1942 [Pismo Kierownika Niemieckiej Prokuratury we Lwowie dot. właściwości miejscowej sądów specjalnych z 21.02.1942 r.], k. 13.

⁸ Personalnachrichten, *Krakauer Zeitung* (11.03.1942).

⁹ Personalnachrichten, *Krakauer Zeitung* (13.02.1942); Personalnachrichten, *Krakauer Zeitung* (28.11.1942); Personalnachrichten, *Krakauer Zeitung* (12.05.1943).

z 5 lipca 1943 r.¹⁰ (o czym będzie jeszcze mowa) sądy specjalne zostały połączone z sądami niemieckimi i utraciły samodzielny byt, P. Soltmann został kierownikiem Sądu Niemieckiego w Tarnopolu. Ostatni z dokumentów personalnych, z początku października 1944 r., wskazuje, że po opuszczeniu GG podjął pracę jako sędzia pomocniczy w Sądzie Krajowym w Kłodzku¹¹. Z powojennego raportu na jego temat opracowanego w Niemieckiej Republice Demokratycznej wynika, że urodził się w 1904 r. Zwrócono wówczas uwagę, że w kilku zachowanych sprawach, gdzie orzeczono karę śmierci za pomoc Żydom, P. Soltmann za każdym razem sformułował negatywną opinię co do ulaskawienia¹².

Franz Stalinski urodził się w 1904 r. w mieście Mülheim w Zagłębiu Ruhry. Jego ojciec był policjantem. F. Stalinski od maja 1933 r. był członkiem NSDAP, a od listopada 1933 r. członkiem SA. Przynależał również do innych organizacji podległych partii narodowosocjalistycznej. Pierwszy państwowy egzamin prawniczy zdał z wynikiem wystarczającym w Kolonii w 1928 r., natomiast drugi w Berlinie, po powtórzeniu, w 1932 r. tym samym rezultatem. Następnie był sędzią pomocniczym w różnych sądach obwodowych oraz w sądzie krajowym, a w sierpniu 1939 r. został mianowany radcą Sądu Krajowego w Duisburgu. Nie służył w Wehrmachcie. Przełożeni oceniali go pozytywnie, jako pilnego sędziego o dobrym prawniczym rozumieniu i dobrej znajomości prawa. Uważali go za przekonanego narodowego socjalistę¹³. Do GG F. Stalinskiego oddelegowano w sierpniu 1941 r., do Duisburga zaś powrócił w sierpniu 1944 r.¹⁴ Z powojennego raportu na jego temat opracowanego w Niemieckiej Republice Demokratycznej wynika, że w 1944 r. był sędzią w Sądzie Specjalnym w Warszawie, wziął też udział w wydaniu jednego wyroku śmierci za rozkładowe oddziaływanie na siły zbrojne przez Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w Stanisławowie – w listopadzie 1943 r.¹⁵, a po wojnie, aż do 1966 r., był zatrudniony w Sądzie Krajowym w Duisburgu na stanowisku dyrektora sądu krajowego¹⁶.

Na temat E. Krügera udało się ustalić niewiele – w Archiwum Federalnym w Berlinie nie zachowały się jego akta personalne. Wiadomo jedynie, że do GG został oddelegowany z Koszalina i najpierw pracował w Sądzie Specjalnym we Lwowie, a następnie

¹⁰ Dz.RGG nr 53, s. 309.

¹¹ BA, R 3001 Reichsjustizministerium [Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy]/82647, Schreiben der Regierung des Generalgouvernements Hauptabteilung Justiz an den Reichsminister der Justiz vom 31. August 1944 [Pismo Rządu Generalnego Gubernatorstwa Główny Wydział Sprawiedliwości do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 31.08.1944 r.], k. 1; Schreiben des Oberlandesgerichtspräsidenten in Breslau an den Reichsminister der Justiz vom 4. Oktober 1944 [Pismo prezydenta Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 4.10.1944 r.], k. 3.

¹² BA, D01/DOK/P 7444, Bericht [Raport], b.d., k. 2–4.

¹³ BA, VBS 1018 (R 3001)/ZB II 1803 A. 08, Personal- und Befähigungsnachweisung [Wykaz personalny i kwalifikacyjny], k. 18–9.

¹⁴ BA, VBS 1018 (R 3001)/ZB II 1803 A. 08, Schreiben des Reichsministers der Justiz an den Oberlandesgerichtspräsidenten in Düsseldorf vom 18. August 1941 [Pismo ministra sprawiedliwości Rzeszy do prezydenta Wyższego Sądu Krajowego w Düsseldorfie z 18.08.1941 r.], k. 26; Schreiben des Oberlandesgerichtspräsidenten in Düsseldorf an den Reichsminister der Justiz vom 4. August 1944 [Pismo prezydenta Wyższego Sądu Krajowego w Düsseldorfie do ministra sprawiedliwości Rzeszy z 4.08.1944 r.], k. 29.

¹⁵ BA, R 137 I/2436, Urteil in der Strafsache gegen Fritz Marquardt vom 9. November 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Fritzowi Marquardtowi z 9.11.1943 r.], k. 1–4.

¹⁶ BA, D01/DOK/P 7595, Bericht [Raport], b.d., k. 1–2.

w Tarnopolu¹⁷. W składzie Sądu Specjalnego przy Sądzie Niemieckim we Lwowie E. Krüger wziął udział w wydaniu wyroku uniewinniającego Ukrainkę Annę Zwarycz od zarzutu udzielenia schronienia żydowskiemu dziecku w wieku 18 miesięcy, którą po ponownym procesie przed innym sądem w Krakowie skazano na karę śmierci¹⁸. Podobnie niewiele wiadomo na temat H. Fügarta. Ankieta partyjna z 1939 r. pozwala jedynie stwierdzić, że mieszkał wówczas w Berlinie, do NSDAP należał od maja 1933 r., przed przyjęciem do sądownictwa jako poruczonego sędziego i oddelegowaniem do GG wykonywał zawód adwokata, a urodził się w 1904 r.¹⁹

Stan zachowania źródeł umożliwia natomiast przybliżenie sylwetki Hansa Georga Kochmanna, który kierownictwo Organu Oskarżycielskiego przy Sądzie Specjalnym w Tarnopolu objął z dniem 1 listopada 1941 r., przy odwołaniu z dotychczasowej funkcji prokuratora przy Sądzie Specjalnym w Krakowie²⁰. H. Kochmann urodził się 19 grudnia 1903 r. w Koszalinie w rodzinie inspektora pocztowego. Nie był członkiem NSDAP ani struktur jej podległych. W 1933 r. w Naumburgu zdał z wynikiem w pełni zadowalającym pierwszy państwowy egzamin prawniczy, w 1937 r. zaś w Berlinie drugi egzamin z wynikiem dobrym i został przyjęty jako asesor sądowy w okręgu Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu²¹. Do GG został oddelegowany, już jako prokurator, z dniem 1 listopada 1939 r. i rozpoczął pracę w prokuraturze w Krakowie. Jego stosunek do wspólnoty narodowej i państwa określano jako pozytywny, a jego samego jako „politycznie zaufanego”²². Być może w wypadku tej nominacji miała pewne znaczenie znajomość języka polskiego, którą zadeklarował na 40%²³. W jego aktach personalnych zachował się rzadko spotykany dokument, który wymaga przybliżenia. Jest to pismo ówczesnego Kierownika Wydziału Sprawiedliwości we Lwowie – Rudolfa Brehma – do Kierownika Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Rządzie GG – K. Willego – z grudnia 1941 r. R. Brehm nawiązał w nim do pierwszej wizyty K. Willego we Lwowie w październiku 1941 r., podczas której zgłaszał pierwsze wątpliwości co do tego, czy H. Kochmann jest odpowiednią osobą do sprawowania kierownictwa Organu Oskarżycielskiego w Tarnopolu, zarówno ze względu na zdolności fachowe, jak i ogólną postawę osobistą. Po czterech miesiącach – i było to bezpośrednim bodźcem do sporządzenia pisma – u R. Brehma złożył wizytę służbową P. Soltmann. Rozmowa obu prawników zeszła na temat H. Kochmanna, a obserwacje i opinie przewodniczącego Sondergerichtu pokrywały się z przypuszczeniami R. Brehma. Opisano kilka sytuacji. Podczas rozmowy z P. Soltmannem H. Kochmann sam przyznał, że nie jest przesadnie dobrym fachowcem, że w Tarnopolu nie chce się wiele natrudzić i chciałby mieć mało

¹⁷ BA, B 162 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen [Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych]/18591, Notiz des Landeskriminalamtes Nordrhein-Westfalen [Notatka Krajowego Urzędu Kryminalnego Nadrenii-Westfalii], b.d., k. 10–2.

¹⁸ AIPN, GK 94/8644, Urteil in der Strafsache gegen Anna Zwarycz vom 30. Juli 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Annie Zwarycz z 30.07.1943 r.], k. 4–7.; Fikus, „Sędziowie”, 529.

¹⁹ BA, R 9361 I/832, Fragebogen – Parteistatistische Erhebung 1939 [Ankieta – partyjne badanie statystyczne w 1939 r.], k. 41832.

²⁰ Personalnachrichten, *Krakauer Zeitung* (23.04.1942).

²¹ BA, VBS 1022 (R 137)/ZJ 313 A. 02b, Personalbogen [Ankieta personalna], bp.

²² BA, R 9361 II/544293, Schreiben der Gauleitung Baden der NSDAP vom 18. November 1939 [Pismo Kierownictwa Okręgowego NSDAP z 18.11.1939 r.], k. 1108.

²³ BA, R 102/339, Personalbogen [Ankieta personalna], bp.

spraw. Przewodniczący Sondergerichtu wskazał kilka konkretnych postępowań, które H. Kochmann chciał zakończyć nakazem karnym mimo ciężaru gatunkowego czynu: przeciwko reichsdojczowi o zhańbienie rasy w zbiegu ze zgwałceniem, czy członkowi ochrony celnej, który lekkomyślnie zastrzelił swojego kolegę. W obu przypadkach H. Kochmann dopiero po interwencji P. Soltmanna wniósł akt oskarżenia. Bagatelizował również sprawę kradzieży dokonanej przez jednego z urzędników odpowiedzialnych za odbiór poczty, z której w dwóch przypadkach przywłaszczył przesyłki z domu adresowane do jego kolegów. P. Soltmann mówił również, że H. Kochmann nie dba o interesy organu oskarżycielskiego względem policji bezpieczeństwa i innych urzędów. Przewodniczący Sondergerichtu nawiązał kontakt z urzędem gospodarczym podległym staroście w Tarnopolu w związku z rosnącą liczbą deliktów handlu pokątnego, nielegalnego uboju i innych występków gospodarczych. Ustalono, że błahe sprawy będą ścigane przez urząd gospodarczy w drodze kar porządkowych, poważniejsze natomiast miały być przekazane organowi oskarżycielskiemu celem wniesienia sprawy przed sąd „powszechny”. Urząd gospodarczy stosował się do tych wytycznych, H. Kochmann jednak przysyłane sprawy zwracał z tym uzasadnieniem, że one także powinny zostać załatwione w drodze kary porządkowej. R. Brehm stwierdził, że w jego ocenie H. Kochmannowi brakuje „odpowiedniego zrozumienia służby”, którego trzeba żądać od urzędnika. Zwrócił uwagę, że odkąd trafił on do Tarnopola, więcej czasu spędzał we Lwowie, niż wymagały jego sprawy służbowe, a także samowolnie przedłużył sobie urlop o całe pięć dni. Swoje pismo kierownik dystryktowego wydziału sprawiedliwości zamykał konkluzją wskazującą na konieczność odwołania H. Kochmanna z Tarnopola. Jednocześnie odradzał powierzenie mu kierownictwa jakiegokolwiek organu oskarżycielskiego, nawet składającego się z jednego prokuratora. W jego ocenie powinien on pracować pod okiem energicznego nadprokuratora, który mógłby być dla niego pomocny i służyć jako wzór²⁴. Po upływie nieco ponad miesiąca nadeszła odpowiedź z Krakowa, w której K. Wille zgadzał się z wywodami R. Brehma, poinformował jednak, że nie podjął decyzji o odwołaniu ze względu na brak odpowiedniego następcy, któremu można by powierzyć kierownictwo tarnopolskiego organu oskarżycielskiego. Zamiast tego poprosił o zwrócenie uwagi H. Kochmanna na jego postawę i podejście do pracy, a także na to, że może zostać przeniesiony na niesamodzielne stanowisko w innym dystrykcie oraz zobowiązał R. Brehma do sporządzenia nowego raportu na ten temat do 1 marca 1942 r.²⁵ Ponowny raport nie zachował się w aktach, można jednak przypuszczać, że H. Kochmann się poprawił, pozostał bowiem w Tarnopolu. Tamtejsza prokuratura w marcu 1944 r. ewakuowała się do Krakowa, a przydział H. Kochmanna formalnie został zmieniony na Niemiecką Prokuratorę w Krakowie²⁶.

²⁴ BA, R 102/339, Schreiben des Leiters der Abteilung Jusitz in Lemberg an den Präsidenten der Hauptabteilung Justiz in Krakau vom 12. Dezember 1941 [Pismo kierownika Wydziału Sprawiedliwości we Lwowie do prezydenta Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Krakowie z 12.12.1941 r.], k. 15.

²⁵ BA, R 102/339, Schreiben des Präsidenten der Hauptabteilung Justiz in Krakau an den Leiter der Abteilung Justiz in Lemberg vom 19. Januar 1943 [Pismo prezydenta Głównego Wydziału Sprawiedliwości w Krakowie do kierownika Wydziału Sprawiedliwości we Lwowie z 19.01.1943 r.], k. 43.

²⁶ BA, R 102/339, Schreiben des Präsidenten der Hauptabteilung Justiz an Hans Georg Kochmann vom 18. März 1944 [Pismo prezydenta Głównego Wydziału Sprawiedliwości do Hansa Georga Kochmanna z 18.03.1944 r.], k. 97.

3. Orzecznictwo

Podobnie jak to wygląda w przypadku pozostałych sądów specjalnych w GG można przypuszczać, że Sondergericht Tarnopol składał się z trzech sędziów i prokuratora i rozpoznawał sprawy w jednej izbie (jednym kompletem sędziowskim)²⁷. Na podstawie wzmiankowanego już rozporządzenia w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z 5 lipca 1943 r.²⁸ miała miejsce zmiana usytuowania sądów specjalnych – od początku sierpnia zostały połączone z sądami niemieckimi i utraciły samodzielny byt. W wypadku Tarnopola oznaczało to utworzenie sądu niemieckiego w tym mieście oraz powiązanie go z sądem specjalnym – ową akcesoryjność wyrażała nowa nazwa: Sondergericht beim Deutschen Gericht in Tarnopol (Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim w Tarnopolu)²⁹.

Na skromny materiał źródłowy ilustrujący orzecznictwo składają się trzy sprawy dotyczące pomocy Żydom, jedna o wojenne przestępstwo gospodarcze oraz jedna dotycząca rabunku, w której sprawców uznano za tak zwanych przestępców gwałtownych. Oskarżono w nich w sumie jedenaście osób – pięciu mężczyzn i sześć kobiet, wszyscy byli rolnikami. Wśród podsądnych było pięciu Polaków, pięciu Ukraińców oraz jeden reichsdojcz. W sprawach tych skazano dziewięć osób, uniewinniono zaś dwie. Siedem osób skazano na karę śmierci, a dwie na karę ciężkiego więzienia w wymiarze 1,5 roku oraz 5 lat (w tym przypadku dodatkowo orzeczono grzywnę w kwocie 4 tysięcy zł). Ze względu na niewielką liczbę zachowanych spraw chciałbym je kolejno omówić w porządku problemowym.

22 listopada 1943 r. wpłynął do Sądu Specjalnego w Tarnopolu jednostronicowy akt oskarżenia przeciwko Polce Leonii Mykołajenko. Zarzucono jej, że w sierpniu 1943 r. w miejscowości Trembowla dała schronienie Żydowi nazwiskiem Einleger, który opuścił swoją dzielnicę mieszkalną, co zakwalifikowano na podstawie § 4 b Trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 r.³⁰ Rozporządzeniem tym władze niemieckie wkroczyły na drogę bezpośredniej fizycznej zagłady Żydów oraz penalizacji pomocy prześladowanym karą śmierci i stanowiło to *novum* nie tylko w okupowanej Polsce, lecz w całej Europie³¹. Przepis § 4 b rozporządzenia stanowił w ust. 1, że Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci; tej samej karze podlegają osoby, które takim Żydom świadomie dają kryjówkę. Zgodnie natomiast z ust. 2 podżegacze i pomocnicy podlegali tej samej karze co sprawca, czym usiłowany miał być karany tak samo jak dokonany; w lżejszych wypadkach można było orzec ciężkie więzienie lub więzienie. Akt oskarżenia podpisał Kierownik Niemieckiej Prokuratury przy Sądzie Specjalnym w Tarnopolu H. Kochmann³². Sprawa została zarejestrowana pod

²⁷ Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo*, 87–90.

²⁸ Dz.RGG nr 53, s. 309.

²⁹ Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo*, 92–3, 99.

³⁰ Dz.RGG nr 99, s. 595.

³¹ Musiał, *Kto dopomoże*, 81.

³² BA, R 137 I Gerichte im Osten [Sądy na Wschodzie]/2418, Anklageschrift vom 17. November 1943 [Akt oskarżenia z 17.11.1943 r.], k. 8.

sygnaturą KLs. 114/43. Rozprawę wyznaczono już na 7 grudnia, co pozwala przypuszczać, że nie było zaległości w rozpoznawaniu spraw sądowych. L. Mykolajenko została doprowadzona do sądu z aresztu śledczego. Stała bez obrońcy przed prokuratorem H. Kochmannem oraz członkami składu orzekającego: przewodniczącym, dyrektorem sądu krajowego P. Soltmannem oraz radcami sądu krajowego F. Stalinskim oraz E. Krügerem, który jednocześnie protokołował przebieg rozprawy. Z zapisków w protokole wiadomo, że H. Kochmann zażądał kary śmierci, oskarżona natomiast prosiła o łagodną karę. Wyrok skazujący na karę śmierci został wydany tego samego dnia. Z ustaleń sądowych opisanych w wyroku wynika, że na początku sierpnia 1943 r. przy okazji wysiedlenia Żydów z Trembowli zgłosił się do L. Mykolajenko znany jej Żyd Einleger, wykonujący wcześniej zawód adwokata. Prosił ją o przyjęcie do siebie. Kobieta po początkowych odmowach zgodziła się po zapewnieniu, że Einleger będzie u niej tylko kilka dni. Żyd wykopał sobie głęboką na 1,5 metra jamę pod jej łóżkiem, którą wyłożył sianem. Za każdym razem, gdy się chował, kobieta zakrywała jamę deskami. Za schronienie Polka otrzymała 300 zł, co stanowiło dla niej znaczne wsparcie. Po dwóch dniach, gdy w stajni gospodarstwa wybuchł pożar, Einleger ze strachu opuścił dom i wówczas został ujęty. Sąd specjalny zwrócił uwagę, że kobieta miała świadomość tego, że jej gość jest Żydem, który w sposób nieuprawniony opuścił dzielnicę mieszkaniową. Broniła się twierdzeniem, że do czynu zmusił ją niedostatek, jednak sąd uznał, że motyw jej działania nie mają znaczenia³³. Pod koniec marca 1944 r. sekretarz stanu Joseph Bühler, działając w zastępstwie generalnego gubernatora Hansa Franka, zdecydował o nieskorzystaniu z prawa łaski³⁴. Dalszy los skazanej kobiety pozostaje nieznyany – nie figuruje ona w bazie ITS Bad Arolsen, ostatni zaś dokument w sprawie, datowany na początek listopada 1944 r. – co może dziwić ze względu na wymiar kary – stwierdza, że została ona zwolniona z aresztu 8 marca 1944 r. w ramach przygotowywanej ewakuacji, a jej późniejsze miejsce pobytu nie mogło zostać ustalone³⁵.

W drugiej sprawie pociągnięto do odpowiedzialności karnej cztery Polki, w tym matkę i dwie jej córki. Emilia Tchórzewska, będąca właścicielką nieruchomości gruntowej we wsi Petryków, została oskarżona o udzielenie w 1943 r. schronienia kilku Żydom, którzy nieuprawnienie opuścili dzielnicę mieszkaniową, oraz nielegalne posiadanie broni. Trzy pozostałe kobiety – dwie jej córki oraz sąsiadka – zostały oskarżone o pomocnictwo do udzielenia schronienia. Z treści aktu oskarżenia wynika, że postępowanie przeciwko wszystkim oskarżonym sąd doraźny odstąpił sądowi specjalnemu³⁶. Sprawa wpłynęła do niego 27 listopada 1943 r. i została zarejestrowana pod sygnaturą KLs. 117/43. Rozprawa przed tym samym kompletem sędziącym odbyła się 9 grudnia 1943 r., oskarżone zaś korzystały z pomocy adwokata. E. Tchórzewska została skazana na karę

³³ BA, R 137 I/2418, Urteil in der Strafsache gegen Leonia Mykolajenko vom 7. Dezember 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Leonii Mykolajenko z 7.12.1943 r.], bp.

³⁴ BA, R 137 I/2418, Versagung des Gnadenaktes vom 31. März 1944 [Odmowa aktu łaski z 31.03.1944 r.], bp.

³⁵ BA, R 137 I/2418, Schreiben der Regierung des Generalgouvernements – Hauptabteilung Justiz – Abteilung III – Dienststab an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements vom 1. November 1944 [Pismo Rządu Generalnego Gubernatorstwa – Główny Wydział Sprawiedliwości – Wydział III – Sztab służbowy do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa z 1.11.1944 r.], bp.

³⁶ BA, R 137 I/2419, Anklageschrift vom 26. November 1943 [Akt oskarżenia z 26.11.1943 r.], k. 17.

śmierci za nielegalne posiadanie broni oraz udzielenie schronienia Żydom, dwie jej córki natomiast uniewinniono. Ostatnia z oskarżonych kobiet usłyszała karę 1,5 roku ciężkiego więzienia za pomocnictwo do udzielenia schronienia Żydom. Z uzasadnienia wyroku zwracają szczególną uwagę rozważania dotyczące kobiety skazanej za pomocnictwo oraz uniewinnionych córek. Czyn sąsiadki został oceniony jako pomocnictwo, ponieważ sama nie udzieliła ona schronienia Żydom, a jedynie pomagała przy budowie bunkra, który był miejscem ich ukrycia. Natomiast w przypadku córek E. Tchórzewskiej sąd nie stwierdził współdziałania, ponieważ obie znajdowały się pod przymusem ze strony matki, jedna z nich była jeszcze niepełnoletnia, a działanie polegające na okazjonalnym upraniu ubrania jednej z Żydówek nie wypełniało znamion pomocnictwa do udzielenia schronienia³⁷. Odnosnie do głównej oskarżonej, skazanej na karę śmierci, wniesiono prośbę o łaskę. Jej adwokat argumentował, że od deportacji jej męża przez bolszewików pozostała sama ze swoimi córkami, a jej gospodarstwo popadało w ruinę. Stanowiło to motyw popełnienia czynu, sądziła bowiem, że dzięki pieniądзом otrzymanym od Żydów za schronienie uda się je uratować. Adwokat przekonywał jednak, że z otrzymanej kwoty 50 tysięcy zł praktycznie nic jej nie zostało, skoro czarnorynkowy koszt żywności dla jednej osoby wynosił ponad tysiąc zł miesięcznie. Konkludował, że czyn jej był motywowany bezgraniczną naiwnością³⁸. Aktu łaski odmówiono³⁹. Los E. Tchórzewskiej wydaje się podobny do losu L. Mykołajenko – także nie figuruje ona w bazie ITS Bad Arolsen, w aktach zachował się dokument stwierdzający, że została ona zwolniona z aresztu 8 marca 1944 r. w ramach przygotowywanej ewakuacji, a jej późniejsze miejsce pobytu nie mogło zostać ustalone⁴⁰.

W trzeciej z zachowanych spraw skazano na karę śmierci ukraińskie małżeństwo – Stefana i Katarzynę Domareckich. Wyrok w sprawie o sygnaturze KLs. 116/43 wydał sąd specjalny w dotychczasowym składzie 9 grudnia 1943 r. Domareccy przez pięć miesięcy ukrywali w swojej stajni żydowskie małżeństwo Turnerów. W okolicach połowy października 1943 r. w gospodarstwie zjawił się żandarm, aby porozmawiać o sprawie niezarejestrowanej świni. Po jego odejściu Domareccy pod wpływem strachu oświadczyli Żydom, że muszą ich tej nocy opuścić, co ci uczynili, jednak zostali ujęci w drodze. Podczas przeszukania w ukraińskim gospodarstwie odnaleziono walory otrzymane jako wynagrodzenie za opiekę, jak na przykład 500 zł czy cztery pierścionki. Sąd ocenił, że motywem działania oskarżonych była chęć zysku⁴¹. We wniesionej prośbie o łaskę obrońca zwracał uwagę, że skazani są biednymi rolnikami, starszymi, niewykształconymi ludź-

³⁷ BA, R 137 I/2419, Urteil in der Strafsache gegen Emilia Tchorzewska und Andere vom 9. Dezember 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Emilii Tchórzewskiej i innym z 9.12.1943 r.], k. 26–7.

³⁸ BA, R 137 I/2419, Gnadengesuch vom 18. Dezember 1943 [Prośba o łaskę z 18.12.1943 r.], k. 1.

³⁹ BA, R 137 I/2418, Versagung des Gnadenaktes vom 31. März 1944 [Odmowa aktu łaski z 31.03.1944 r.], bp.

⁴⁰ BA, R 137 I/2419, Schreiben der Regierung des Generalgouvernements – Hauptabteilung Justiz – Abteilung III – Dienststab an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements vom 1. November 1944 [Pismo Rządu Generalnego Gubernatorstwa – Główny Wydział Sprawiedliwości – Wydział III – Sztab służbowy do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa z 1.11.1944 r.], bp.

⁴¹ BA, R 137 I/2422, Urteil in der Strafsache gegen Stefan Domarecki und Katharina Domarecka vom 9. Dezember 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Stefanowi Domareckiemu i Katarzynie Domareckiej z 9.12.1943 r.], k. 20.

mi i rodzicami sześciorga dzieci, dotychczas niekaranymi. Wskazał, że czynu dopuścili się kierowani ludzkim współczuciem, a nie żądzą zysku⁴². Obojgu odmówiono łaski⁴³. Również w tym przypadku zachował się dokument dotyczący zwolnienia skazanych 8 marca 1944 r. w związku z ewakuacją⁴⁴.

W kolejnej z zachowanych spraw skazano za wojenne przestępstwo gospodarcze 42-letniego reichsdojczę, dyplomowanego rolnika pochodzącego z Chemnitz. Trafił do Czortkowa jako ochotnik do pracy na wschodzie. Prowadzony przez niego hulaszczy tryb życia wymagał dużych ilości pieniędzy. Potrzeby te pchnęły go do wykradzenia ze starostwa w Czortkowie bonów żywnościowych przeznaczonych dla reichsdojczów, które sam realizował, wykupione zaś towary, jak chleb, mięso czy papierosy, sprzedawał po wyższych cenach na czarnym rynku Polakom i Ukraińcom. Handlował również samymi bonami. Czyn zakwalifikowano na podstawie § 1 rozporządzenia o gospodarce wojennej z 4 września 1939 r.⁴⁵, który przewidywał alternatywnie karę ciężkiego więzienia lub więzienia, a w szczególnych przypadkach karę śmierci za niszczenie, ukrywanie lub wycofanie z obiegu surowców bądź produktów posiadających żywotne znaczenie dla zaopatrzenia ludności oraz takie same kary za ukrywanie i fałszowanie bonów żywnościowych, ich nabywanie i puszczanie w obieg. Jeśli sprawca działał z chęci zysku, dodatkowo można było orzec grzywnę o nieograniczonej wysokości⁴⁶. Dodatkowo kwalifikacja prawna została oparta także na § 4 rozporządzenia przeciwko szkodnikom narodowym z 5 września 1939 r.⁴⁷, ponieważ oskarżony wykorzystał do popełnienia czynu nadzwyczajne warunki wojenne i jego czyn ze względu na szczególną naganność według „zdrowego odczucia narodowego” wymagał surowej kary, a także na podstawie § 1 rozporządzenia celem zwalczania podbijania cen z 21 stycznia 1940 r.⁴⁸ Reichsdojczowi wymierzono karę pięciu lat ciężkiego więzienia, grzywny w wysokości 4 tysięcy zł oraz pozbawienia obywatelskich praw honorowych na okres pięciu lat⁴⁹. Sprawa ta została rozpoznana jednoosobowo przez P. Soltmanna w październiku 1942 r. w obecności prokuratora H. Kochmanna oraz protokolanta Meyera. Przypadek ten – skazania reichsdojczę – pozwala skorygować ustalenie Dietera Pohla, jakoby sądy specjalne w Galicji były właściwe wyłącznie do osądzania spraw przeciwko „obcym narodowo”⁵⁰.

⁴² BA, R 137 I/2422, Gnadengesuch vom 18. Dezember 1943 [Prośba o łaskę z 18.12.1943 r.], k. 2.

⁴³ BA, R 137 I/2422, Versagung des Gnadenaktes vom 31. März 1944 [Odmowa aktu łaski z 31.03.1944 r.], bp.

⁴⁴ BA, R 137 I/2422, Schreiben der Regierung des Generalgouvernements – Hauptabteilung Justiz – Abteilung III – Dienststab an die Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements vom 1. November 1944 [Pismo Rządu Generalnego Gubernatorstwa – Główny Wydział Sprawiedliwości – Wydział III – Sztab służbowy do Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa z 1.11.1944 r.], bp.

⁴⁵ Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939 [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4.09.1939 r.], RGBl. 1939, s. 1609.

⁴⁶ Konieczny, *Pod rządami*, 27.

⁴⁷ Verordnung gegen Volksschädlinge vom 5. September 1939 [Rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym z 5.09.1939 r.], RGBl. 1939, s. 1679.

⁴⁸ Rozporządzenie celem zwalczania podbijania cen z 21 stycznia 1940 r. Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów nr 3, s. 8.

⁴⁹ BA, R 137 I/2420, Urteil in der Strafsache gegen Richard Burandt vom 30. Oktober 1942 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Richardowi Burandtowi z 30.10.1942 r.], k. 26–8a.

⁵⁰ Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 79.

Sprawy o pomoc Żydom miały charakter polityczny, czyn reichtsdojca gospodarczy, natomiast ostatnia z zachowanych spraw niewątpliwie była typowo kryminalna. Akt oskarżenia wniesiony do sądu specjalnego 28 sierpnia 1943 r. zawierał zarzut popełnienia napadu rabunkowego z użyciem broni w nocy 19 lipca 1943 r. przez trzech Ukraińców⁵¹. Sprawa została zarejestrowana w sądzie pod sygnaturą KLs. 63/43. Wszystkich oskarżonych uznano za przestępców gwałtownych (kwalifikacja na podstawie § 1 rozporządzenia przeciwko przestępcom gwałtownym z 5 grudnia 1939 r.)⁵² i skazano za rabunek uliczny (§§ 249, 250 niemieckiego kodeksu karnego), dwóch z nich równocześnie za nielegalne posiadanie broni (§§ 1, 2, 3 rozporządzenia o posiadaniu broni w Generalnym Gubernatorstwie z 26 listopada 1941 r.)⁵³. Oskarżeni usprawiedliwiali się działaniem pod wpływem alkoholu, ale sąd uznał, że jego ilość nie była tak duża, aby przez to miała zostać zmniejszona ich świadomość⁵⁴. Na młodym wieku sprawców oraz spożytym uprzednio przez nich alkoholu oparł prośbę o łaskę adwokat⁵⁵. W odniesieniu do dwóch skazanych skorzystano z prawa łaski, zamieniając karę śmierci na karę dziesięciu oraz trzech lat ciężkiego więzienia, natomiast co do trzeciego skazanego decyzja miała być podjęta później – niestety nie zachowała się w aktach. Rozstrzygnięcia te mogą dziwić, zwłaszcza jeśli porówna się ciężar gatunkowy czynu z powyższymi sprawami o pomoc Żydom, w których aktu łaski odmówiono.

Kilka surowych orzeczeń tarnopolskiego Sondergerichtu zostało opisanych w literaturze, na przykład urzędnik niemiecki został skazany na karę śmierci, ponieważ chciał udaremnić dostęp policji bezpieczeństwa do pewnego Żyda⁵⁶. Na tę samą karę zostali skazani uznani za szkodników narodowych komisarz wiejski w Nadwornej oraz jego sekretarka, którzy późną jesienią 1941 r. przywłaszczyli sobie mienie rozstrzelanych Żydów⁵⁷.

Literatura podaje, że trzy sądy specjalne w dystrykcie Galicja: lwowski, stanisławowski i tarnopolski wydały w sumie przynajmniej 2500 wyroków⁵⁸. Wniosek ten D. Pohl wysnuł na podstawie dokumentu zachowanego w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, sporządzonego w Urzędzie Dystryktu Galicyjskiego. Analizując szczegółowo ten dokument, doszedłem do innych, ogólnych ustaleń. Oceniam, że jest to źródło pierwszorzędne i pod względem badawczym bardzo użyteczne: jako jedyne pozwala określić generalną liczbę wyroków wydanych przez trzy galicyjskie sądy specjalne, podczas gdy w przypadku Stanisławowa i Tarnopola właściwie w ogóle nie zachowały się inne źródła; ponadto dotychczas nie natrafiono na podobne całościowe zestawienia z innych dystryktów. Dokument ma sześć stron i zawiera w formie tabeli zestawienie wniesionych i załatwionych spraw przed trzema galicyjskimi sądami specjalnymi od momentu ich utworzenia w październiku 1941 r. do zaprzestania działalności na tere-

⁵¹ BA, R 137 I/2423, Anklageschrift vom 25. August 1943 [Akt oskarżenia z 25.08.1943 r.], k. 11.

⁵² Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939 [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5.12.1939 r.], RGBl. 1939, s. 2378.

⁵³ Dz. RGG nr 111, s. 662.

⁵⁴ BA, R 137 I/2423, Urteil in der Strafsache gegen Iwan Tront und Andere vom 28. September 1943 [Wyrok w sprawie karnej przeciwko Iwanowi Trontowi i innym z 28.09.1943 r.], k. 22–3.

⁵⁵ BA, R 137 I/2423, Gnadengesuch vom 30. September 1943 [Prośba o łaskę z 30.09.1943 r.], k. 2.

⁵⁶ Schenk, *Noc morderców*, 219.

⁵⁷ Sandkühler, „Endlösung” in Galizien, 88.

⁵⁸ Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung*, 79.

nie Galicji w lutym 1944 r. Trudność w jego analizie była spowodowana po pierwsze odręcznym sporządzeniem przy pomocy pióra, po drugie ewidentnym kontaktem fragmentów dokumentu z wodą. Woda doprowadziła do rozmazania niektórych wpisów, co ujemnie wpłynęło na ich czytelność. Najistotniejsze dane ujęte zostały w kolumnach 18 i 19 tabeli, w których zaprezentowano liczbę wyroków wydanych odpowiednio w składzie jednoosobowym oraz trzyosobowym. Suma wpisów z obu kolumn dała liczbę ogółem wydanych wyroków. Rezultaty przeprowadzonej analizy, odnoszącej się do liczby wydanych wyroków, zaprezentowałem w tabeli 1, z rozbiem na poszczególne miesiące. Ze względu na zakres tematyczny niniejszego artykułu dane cząstkowe podałem odnośnie do sądu tarnopolskiego, natomiast w przypadku Lwowa i Stanisławowa, dla porównania, tylko dane końcowe. Niestety zestawienie nie obejmowało statystyki uniewinnień ani orzekanych kar.

Miejscowość	Rodzaj przestępstwa				Liczba wyroków				Liczba uniewinnień		Liczba wyroków		Liczba uniewinnień		Liczba wyroków		Liczba uniewinnień		
	Władza	Władza	Władza	Władza	1-osobowy	3-osobowy	Łącznie	1-osobowy	3-osobowy	Łącznie	1-osobowy	3-osobowy	Łącznie	1-osobowy	3-osobowy	Łącznie	1-osobowy	3-osobowy	
Styczeń																			
Luty																			
Marzec																			
Kwiecień																			
Maj																			
Czerwiec																			
Lipiec																			
Sierpień																			
Wrzesień																			
Październik																			
Listopad																			
Grudzień																			
Łącznie																			

Ryc. 1. Przegląd działalności sądów specjalnych w dystrykcie Galicja. AIPN, GK 97/8, k. 4 (fot. IPN)

Miesiąc	Działalność sądu w danym miesiącu				Działalność sądu w danym kwartale				Działalność sądu w danym półroczu		Działalność sądu w danym roku		Działalność sądu w danym miesiącu		Działalność sądu w danym kwartale		Działalność sądu w danym półroczu		Działalność sądu w danym roku		
	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki
1910	192	192	192	192	576	576	576	576	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152
1911	192	192	192	192	576	576	576	576	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152
1912	192	192	192	192	576	576	576	576	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152	1152

Ryc. 2. Przegląd działalności sądów specjalnych w dystrykcie Galicja. AIPN, GK 97/8, k. 5 (fot. IPN)

Miesiąc	Działalność sądu w danym miesiącu				Działalność sądu w danym kwartale				Działalność sądu w danym półroczu		Działalność sądu w danym roku		Działalność sądu w danym miesiącu		Działalność sądu w danym kwartale		Działalność sądu w danym półroczu		Działalność sądu w danym roku	
	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki	Wzrosty i spadki
1910	222	222	222	222	666	666	666	666	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332
1911	222	222	222	222	666	666	666	666	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332
1912	222	222	222	222	666	666	666	666	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332	1332

Ryc. 3. Przegląd działalności sądów specjalnych w dystrykcie Galicja. AIPN, GK 97/8, k. 6 (fot. IPN)

Tabela 1. Statystyka wyroków i nakazów karnych wydanych przez Sąd Specjalny w Tarnopolu

Sondergericht Tarnopol				
Miesiąc	Wyroki wydane w składzie			Nakazy karne
	jednoosobowym	trzyosobowym	suma	
październik 1941	0	0	0	2
listopad 1941	0	0	0	4
grudzień 1941	0	2	2	17
styczeń 1942	1	2	3	70
luty 1942	1	0	1	36
marzec 1942	3	3	6	33
kwiecień 1942	2	3	5	101
maj 1942	15	8	23	77
czerwiec 1942	17	4	21	33
lipiec 1942	18	8	26	104
sierpień 1942	19	14	33	83
wrzesień 1942	22	0	22	64
październik 1942	30	0	30	40
listopad 1942	40	2	42	15
grudzień 1942	39	1	40	0
styczeń 1943	38	0	38	0
luty 1943	30	0	30	0
marzec 1943	38	0	38	0
kwiecień 1943	38	6	44	0
maj 1943	41	9	50	0
czerwiec 1943	43	0	43	0
lipiec 1943	9	0	9	0
sierpień 1943	35	1	36	0
wrzesień 1943	65	0	65	0
październik 1943	41	6	47	0
listopad 1943	35	8	43	0
grudzień 1943	41	4	45	0
styczeń 1944	21	7	28	0
luty 1944	23	0	23	0
Suma	705	88	793	679

Źródło: opracowanie autora na podstawie AIPN, GK 97/8, k. 4–6.

Tabela 2. Statystyka wyroków i nakazów karnych wydanych przez sądy specjalne we Lwowie, Stanisławowie i Tarnopolu

Sondergericht	Wyroki wydane w składzie			Nakazy karne
	jednoosobowym	trzyosobowym	suma	
Lemberg	980	337	1317	1456
Stanislaw	564	282	846	290
Tarnopol	705	88	793	679

Źródło: opracowanie autora na podstawie AIPN, GK 97/8, k. 4–6.

Jak wynika z tabeli 2, Sąd Specjalny w Tarnopolu wydał w sumie 793 wyroki, z których 705 w składzie jednoosobowym, oraz 88 w trzyosobowym, wydano także 679 nakazów karnych. Statystyka ta wskazuje, że niewiele ponad 10% wyroków zapadło w składzie kolegiálním – były to sprawy poważniejsze niż te zakończone przez sędziego jednostkowego lub nakazem karnym i można przypuszczać, że orzekane kary były odpowiednio surowsze. Wypada podkreślić, że działalność orzecznictw Sondergericht Tarnopol na dobre rozpoczął w grudniu 1941 r. (wcześniej wydano jedynie kilka nakazów karnych, a nie wyroków), jej koniec zaś przypadł na luty 1944 r. W rytmice i częstotliwości wydawanych wyroków można dopatrzeć się stałej tendencji – ich liczba wzrastała aż do listopada 1942 r., następnie przez osiem miesięcy utrzymywała się na podobnym poziomie, a w ostatnich miesiącach występowały większe różnice w liczbie rozpoznanych spraw. Chcę natomiast podkreślić, że brak nakazów karnych w grudniu 1942 r. i następnych miesiącach wynikał ze zmiany prawodawstwa – odtąd wydawała je prokuratura.

Omówiony dokument umożliwił mi również przeprowadzenie obliczeń odnośnie do Tarnopola i Lwowa. Okazało się, że Sąd Specjalny we Lwowie w objętym sprawozdaniem okresie wydał 1317 wyroków (980 jednoosobowo i 337 trzyosobowo) oraz 1456 nakazów karnych, natomiast Sąd Specjalny w Stanisławowie 846 wyroków (564 jednoosobowo i 282 trzyosobowo) oraz 290 nakazów karnych. Jeśli uwzględnimy oczywistą korelację między wydaniem wyroku przez jednego sędziego i mający oparcie w przepisach niewielki kaliber rozpoznawanych jednoosobowo spraw, a co za tym idzie łagodniejszy zakres orzekanych kar, okaże się, że w Tarnopolu był najniższy odsetek spraw skomplikowanych i poważniejszych, wymagających kolegiálního rozpoznania. Dlatego przypuszczam, że niższy był także odsetek orzeczonych surowych kar, a różnica między Stanisławowem a Tarnopolem wydaje mi się duża. Na tej podstawie wysnułem wniosek, że wśród sądów specjalnych w Galicji najłagodniejszy był sąd tarnopolski. Natomiast ogólną liczbę wydanych orzeczeń przez sądy specjalne w Galicji ustaliłem na 5381, na co przypadło 2956 wyroków (2249 wydano w składzie jednoosobowym, a 707 w składzie trzyosobowym) oraz 2425 nakazów karnych. Dodatkowo na podstawie omówionego dokumentu mogłem ustalić, że żaden z galicyjskich sądów specjalnych nie rozpoznał ani jednej sprawy w ramach tak zwanego prawa sprawdzenia orzeczeń

sądów polskich (niemieckich). Kolumna dotycząca tych spraw nie zawiera danych liczbowych⁵⁹.

Evakuacja organów sądowych z GG przebiegała w dwóch fazach. Pierwsza dotyczyła dystryktu Galicja i rozpoczęła się w styczniu 1944 r., natomiast druga w lipcu 1944 r. Wiadomo, że Sąd Specjalny w Tarnopolu ewakuowano w nocy z 6 na 7 marca 1944 r. Personel i mienie przewieziono do miejscowości leżących na terenie GG. Podobnie postąpiono z częścią akt sądownictwa niemieckiego, część natomiast spalono⁶⁰. Niszczenie akt znalazło odzwierciedlenie w znikomym stopniu zachowania źródeł. Nie wiadomo natomiast, czy *Sondergericht Tarnopol* kontynuował swoją działalność w którymś z miast na terenie Rzeszy, na przykład w Zgorzelcu, który stał się siedzibą Placówki Zapasowej Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa (*Ausweichstelle der Justizbehörden des Generalgouvernements*). Nie potwierdzają tego żadne dokumenty, choć takie zachowały się w przypadku innych sądów specjalnych GG – na przykład wyroki wydane w Zgorzelcu na końcu 1944 i na początku 1945 r. Wyżej wymienione nazwiska członków *Sondergericht Tarnopol* nie pojawiły się w artykule A. Wrzyszcza dotyczącym powyższej placówki zapasowej, jest tam natomiast mowa o przeniesieniu prokuratora H. Kochmanna z Krakowa do Zgorzelca⁶¹. Zdaje się to przemawiać za hipotezą o wczesnym zakończeniu działalności sądu tarnopolskiego wskutek ewakuacji z Galicji.

4. Wnioski

Konkludując, mogę stwierdzić, że Sąd Specjalny w Tarnopolu został utworzony w październiku 1941 r., zaś zaprzestał funkcjonować w lutym 1944 r. w związku z ewakuacją. Był jednym z trzech sądów specjalnych działających w dystrykcie galicyjskim, obok lwowskiego i stanisławowskiego. Tarnopolski okręg sądowy był najmniejszy, co znalazło odzwierciedlenie w odnalezionych statystykach: *Sondergericht Tarnopol* wydał mniej wyroków niż jego odpowiedniki ze Lwowa i Stanisławowa. Ponadto stosunek liczby wyroków wydanych w Tarnopolu w składzie jednoosobowym i trzyosobowym wskazuje, że jego orzecznictwo było stosunkowo łagodne, najłagodniejsze w całej Galicji. Zachowane dokumenty wskazują, że orzecznictwo sąsiedniego Sądu Specjalnego w Stanisławowie było uważane w dystrykcie galicyjskim za szczególnie ostre i szybkie⁶², a jego kierownik był dumny, że kierowany przez niego *Sondergericht* na całym wschodzie cieszy się opinią postępującego bezwzględnie również przeciwko obywatelom niemieckim⁶³. W świetle obecnego stanu wiedzy, ponieważ brak jest źródeł wskazujących na kontynuowanie działalności *Sondergericht Tarnopol* po ewakuacji,

⁵⁹ Odnośnie do prawa sprawdzenia zob. Mielnik, „Prawo sprawdzenia”, 211–40.

⁶⁰ Wrzyszczy, „Z badań nad ewakuacją”, 266–9.

⁶¹ Wrzyszczy, „Placówka Zapasowa”, 517–27.

⁶² BA, R 102/333, Dienstleistungszeugnis vom 4. Mai 1943 [Świadcstwo służby z 4.05.1943 r.], bp.

⁶³ AIPN, GK 296/100, Zeugnis des Dr. Sturms vom 16. August 1945 [Świadcstwo dr. Sturma z 16.08.1945 r.], k. 185–6.

ustalone liczby 793 wydanych wyroków i 679 nakazów karnych można traktować jako ostateczne.

Pracami Sondergericht Tarnopol przez cały okres funkcjonowania kierował jeden człowiek – P. Soltmann. Z dokumentów personalnych prokuratora H. Kochmanna mogę wysnuć wniosek, że P. Soltmann był przejęty swoją funkcją, starał się oddziaływać na otoczenie instytucjonalne i zrećźnie reprezentował interesy niemieckiego sądownictwa w GG. Uzyskany w marcu 1943 r. awans wskazuje ponadto, że cieszył się uznaniem przełożonych. Przede wszystkim to jego sumienie, jako szefa Sondergerichtu, obciążają wydane wyroki śmierci, wśród których znalazły się orzeczenia zarówno w sprawach politycznych (pomoc Żydom), jak i kryminalnych (rabunek uliczny). Te przypadki wskazują, że w Tarnopolu bezwzględnie stosowano przepisy wojennego prawa karnego III Rzeszy oraz antyżydowskie ustawodawstwo wydane w GG. Zwłaszcza w przypadkach skazania za udzielenie schronienia Żydom w oczy rzucają się negatywne opinie w przedmiocie ułaskawienia, podpisywane przez P. Soltmanna. Wyglądają one groteskowo w kontekście powojennych tłumaczeń, że w swoim otoczeniu przewodniczący Sondergerichtu był znany jako przeciwnik prześladowań Żydów, a jednego z nich nawet ukrywał. Przypadek skazania reichsdojczy za wojenne przestępstwo gospodarcze wskazuje natomiast, że galicyjski sąd specjalny nie sądził tylko spraw „obcych narodowo” (Polaków, Ukraińców, Żydów), ale także Niemców.

Na podstawie dostępnych danych obliczyłem liczbę sędziów pracujących w tarnopolskim Sondergerichtcie na pięć osób, przy czym jednocześnie, wliczając przewodniczącego, było ich nie więcej niż trzech. Tę liczbę sędziów należy ocenić jako stosunkowo niską, jeśli wziąć za punkt odniesienia inne sądy specjalne. Trzeba jednak pamiętać, że niemieckie sądy w Galicji utworzono później niż pozostałe na obszarze GG, a ze względu na tok działań wojennych funkcjonowały najkrócej. W świetle zachowanych dokumentów interesująca była sylwetka szefa tarnopolskiej prokuratury H. Kochmanna, który był oceniany jako osoba nieodpowiednia i w ogóle leniwa, a mimo to utrzymał się na stanowisku ze względu na problemy kadrowe niemieckiego sądownictwa i niemożliwość znalezienia następcy.

Smutny epilog historii działalności Sondergericht Tarnopol stanowi nieudana próba pociągnięcia do odpowiedzialności przez wymiar sprawiedliwości Republiki Federalnej Niemiec żyjących jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. członków składu skazującego na karę śmierci Polkę L. Mykolajenko za udzielenie schronienia Żydowi. W sierpniu 1977 r. sędziowie P. Soltmann, F. Stalinski i E. Krüger oraz prokurator H. Kochmann stali się przedmiotem zainteresowania Centrali Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu w związku z przesłaną przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce fotokopią wyroku śmierci wydanego przez Sondergericht Tarnopol w sprawie L. Mykolajenko. Dokumenty te zostały przesłane z Ludwigsburga do prokuratury w Düsseldorfie, która była właściwa ze względu na miejsce zamieszkania P. Soltmanna w Opladen, będącego wówczas emerytowanym radcą Sądu Obwodowego w Wuppertal. Udało się wówczas ustalić również miejsce zamieszkania F. Stalinskiego (Duisburg). Nie było wiadomości na temat E. Krügera, natomiast prokurator H. Kochmann został uznany za zaginionego w sierpniu 1946 r.⁶⁴

⁶⁴ BA, B 162/18591, Schreiben der Zentralen Stelle an die Staatsanwaltschaft Düsseldorf vom 20. Januar 1978 [Pismo Centrali do prokuratury w Düsseldorfie z 20.01.1978 r.], k. 5–7.

F. Stalinski i E. Krüger odmówili przesłuchania przed policją kryminalną⁶⁵. We wrześniu 1979 r. podjęto decyzję o umorzeniu postępowania. Z motywów rozstrzygnięcia wynika, że prawnicy mogli zostać pociągnięci do odpowiedzialności tylko wtedy, gdy biorąc udział w wydaniu wyroku śmierci, dopuścili się nagięcia prawa – wówczas ich czyn musiałby zostać zakwalifikowany na podstawie przepisów dotyczących nagięcia prawa oraz morderstwa lub zabójstwa (prawo niemieckie rozróżniało i rozróżnia obie formy). Wymagało to umyślnego nagięcia prawa i działania w zamiarze. W postępowaniu nie doszło jednak do sprawdzenia tej kwestii, ponieważ nie zachowały się dokumenty dotyczące toku narady sędziowskiej ani wyniku głosowania nad karą śmierci. W takiej sytuacji dotyczące tego środki dowodowe można było uzyskać tylko na drodze przesłuchania podejrzanych. E. Krüger nie przypomniał sobie wyroku, uważał jednak, że *Sondergericht* w poprawny sposób zastosował obowiązujące wówczas prawo, on sam zaś jako przeciwnik narodowosocjalistycznych prześladowań Żydów zapewne głosił przeciwko karze śmierci. Podobnie wyjaśniał P. Soltmann – wyroku ani przebiegu głosowania nie mógł sobie przypomnieć, jednak zawsze trzymał się ram obowiązującego prawa, a w Tarnopolu był znany jako przeciwnik prześladowań Żydów, nawet sam potajemnie ukrywał pewnego Żyda. F. Stalinski natomiast odmówił wyjaśnień. W uzasadnieniu umorzenia jest również mowa o tym, że w okresie III Rzeszy panowała pozytywistyczna koncepcja związania sędziów należyte ogłoszonymi przepisami prawa, a skoro podejrzani wyjaśniali, że czuli się tymi przepisami związani, to nie może być mowy o zamiarze nagięcia prawa⁶⁶. Warto podkreślić, że P. Soltmann, F. Stalinski i E. Krüger zajmowali stanowiska orzecznicze w sądownictwie Niemiec Zachodnich i po przesłuzeniu wielu lat odeszli w stan spoczynku.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie [AAN]

Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP (emigracyjnego) w Londynie, sygn. 105.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [AIPN]

GK 94/8644, GK 97/8, GK 296/100.

Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego [DALO]

P-77 Sąd Specjalny przy Sądzie Niemieckim we Lwowie, sygn. 60.

⁶⁵ BA, B 162/18591, Notiz des Landeskriminalamtes Nordrhein-Westfalen [Notatka Krajowego Urzędu Kryminalnego Nadrenii-Westfalii], b.d., k. 10–2.

⁶⁶ BA, B 162/18591, Verfügung vom 3. September 1979 [Zarządzenie z 3.09.1979 r.], k. 14–21.

Bundesarchiv Berlin [Archiwum Federalne w Berlinie; BA]

B 162/18591;

D01/DOK/P 7444, D01/DOK/P 7595;

R 102/333, 339;

R 137 I Gerichte im Osten [Sądy na Wschodzie]/2418, 2419, 2420, 2422, 2423, 2436;

R 3001 Reichsjustizministerium [Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy]/82647;

R 9361 I/832;

VBS 1018 (R 3001)/ZB II 1803 A. 08;

VBS 1022 (R 137)/ZJ 313 A. 02b.

Źródła prawne

Kriegswirtschaftsverordnung vom 4. September 1939 [Rozporządzenie o gospodarce wojennej z 4.09.1939 r.] (RGBl. 1939, s. 1609).

Rozporządzenie celem zwalczania podbijania cen z dnia 21 stycznia 1940 r. (Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów nr 3, s. 8).

Rozporządzenie o posiadaniu broni w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 26 listopada 1941 r. (Dz. RGG nr 111, s. 662).

Rozporządzenie w celu uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie stosownie do potrzeb wojennych z dnia 5 lipca 1943 r. (Dz. RGG nr 53, s. 309).

Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 r. (Dz. RGG nr 99, s. 595).

Verordnung gegen Gewaltverbrecher vom 5. Dezember 1939 [Rozporządzenie przeciwko przestępcom gwałtownym z 5.12.1939 r.] (RGBl. 1939, s. 2378).

Verordnung gegen Volksschädlinge vom 5. September 1939 [Rozporządzenie przeciwko szkodnikom narodowym z 5.09. 1939 r.] (RGBl. 1939, s. 1679).

Źródła drukowane

Krakauer Zeitung (11.03.1942; 13.02.1942; 23.04.1942; 28.11.1942; 12.05.1943).

Opracowania

Fikus, Sebastian. „Sędziowie we własnej sprawie. Restauracja systemu sądowniczego III Rzeszy w Republice Federalnej Niemiec”. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3462, *Sociologia* 53 (2012): 521–42.

Graczyk, Konrad. *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939-1945*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020.

Konieczny, Alfred. *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział Wrocławski, 1972.

Kozyra, Waldemar. „Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G, Ius* 60, z. 1 (2013): 35–51.

- Löffelsender, Michael. *Kölner Rechtsanwälte im Nationalsozialismus: Eine Berufsgruppe zwischen „Gleichschaltung“ und Kriegseinsatz*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2015.
- Majer, Diemut. „Narodowo obcy” w III Rzeszy. *Przyczynek do narodowosocjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*. Przeł. Tadeusz Skoczny. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1989.
- Mielnik, Hubert. „Prawo sprawdzenia prawomocnych orzeczeń sądów polskich (nieniemieckich) w Generalnym Gubernatorstwie w okresie II wojny światowej. Orzecznictwo Wyższego Sądu Niemieckiego w Radomiu”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 72, nr 1 (2020): 211–40.
- Mielnik, Hubert. *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1944*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Musiał, Bogdan. *Kto dopomoże Żydowi...* Poznań: Zysk i S-ka, 2019.
- Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944*. München: R. Oldenbourg Verlag GmbH, 1997.
- Sandkühler, Thomas. „Endlösung” in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*. Bonn: Verlag J.H.W.Dietz Nachfolger, 1996.
- Schenk, Dieter. *Noc morderców. Kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Przeł. Paweł Zarychta. Kraków: Wysoki Zamek, 2012.
- Wrzyszczyk, Andrzej. „Administracja terytorialna w ustawodawstwie okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). Część III (1 VIII 1941 – 27 XII 1944)”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 72, z. 2 (2020): 9–39.
- Wrzyszczyk, Andrzej. *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.
- Wrzyszczyk, Andrzej. „Placówka Zapasowa Organów Resortu Sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w Görlitz 1944–1945”. W: *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. Michał Głuszak, Dorota Wiśniewska-Józwiak, 517–27. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016.
- Wrzyszczyk, Andrzej. „Z badań nad ewakuacją organów resortu sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa w latach 1944–1945”. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 11 (2008): 263–75.